

Tóth István

Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy a Murányi Vénusz Váradon

Nagyvárad, a híres búcsújáró hely, Bihar vármegye központja dél felől a török számára viszonylag könnyen elérhető volt. Erről tanúskodik a magyar *Carmina Burana*: a Magyi-kódex egykori verses feljegyzése. A kétsoros latin vers az 1474-es (Dorottya-nap utáni), február 7-ikei „excisió”-ról, dúlásról, betörésről tudósít bennünket:

*Szűzi Dorottya után hívőt ölt a pogány;
A kor bűne miatt sírnak a váradiak.¹*

Az igen frappáns leoninus egyelőre csak egy szomorú, megdöbbentő epizódot hoz a civilizáltan nyugalmas világ tudtára. A török ekkor még lóhalálban menekül az elrablott kincsekkel és nőkkel, nehogy Mátyás király katonái megtorolhassák éjjeli rajtaütésüket. A helyzet Váradon csak akkor kezd komollyá válni, amikor – Temesvár után – az 1560-as évek második felében Gyula és Borosjenő vára is elesik. Váradot, illetve gondtalanul fürdőző polgárait ismét egy tragikus epizód éri: a Gyulát ostromló törökök egyik martalóc-alakulata meglepi a békésen fürdőzőket, és lenyakazza őket. Christianus Schesaeus (a szászok Janus Pannoniusa) így emlékeztet erre a másik véres epizódra:

*...mert a pogány bőszen megszegte a békét,
Fosztogatott maga módján közeli falvakon átal,
És lenyakazta, akit Várad hévize fürösztött.²*

Az első epizódot időbeli, a másodikat térbeli korlátozottsága miatt el lehetett volna felejteni a korabeli Váradon. Csak akkor vált végleg veszélyessé a város helyzete, amikor a törökök teljesen megszállták Várad környékén a déli részeket, és farkasszemet néztek a váradi vár katonáival; egyszóval végvárrá lett a menekültekkel megtelt város. László király városa ekkor már (1557 óta) az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott, és rövidesen kálvinista hitre tért át. Előbb Izabella, majd János Zsigmond a főkapitány hatáskörének növelésével igyekezett biztosítani a vár védelmét. (Az addigi püspöki hatalmat, amely a főispáni hatalom gyakorlásával járt együtt, most a főkapitányi hatáskör helyettesítette.) Másrészt a fejedelem diplomáciai úton is szerette volna féken tartani a törököt: II. Szelim szultán több basáját arra a szövetségre emlékeztette, amelyet még János király kötött volt a törökkel. Erre így utal Schesaeus idézett műve (amely Bethlen István egyik ösét is említi):

*Erre követséget küldött a király adománnyal
Buda, Temesvár, Szolnok meg a minap leigázott
Gyula basáihoz, azt kérvén, hogy az atyai földet
–Addig egészen, ahol védelmi határai álltak –
Adják vissza, s az országot kiszabott gyepű által
Osszák meg, ki-ki állítson jelet a gyepűjére,
Nehogy az egyik a másik részeit elvegye, mert az
Szörnyű viszályok, gyűlöletes perek oka lehetne:
Hitelesítvén a levelet, rányomja királyi
Bélyegzőjét, ne higgyék, hogy nem maga küldte,
S eljuttatta török nyelven valamennyi basához,*

¹ *Epitaphium super excisione Waradiensi M.G. Kovachich. Formulae solennes styli...* Pesthini 1799. 30. – Itt és a továbbiakban, ahol a fordítót külön nem jelöljük, a latin versidézeteket a tanulmány szerzője fordította.

² Ch. Schesaeus: *Ruinae Pannonicae*. X. k. 31–33. sor. *Opera quae super sunt omnia*. A. K. 1979. 290.

*Akik méltatlannak tartva királyi igényét,
 Megharagudtak rá, s kiabálva meg is fenyegették,
 Hogy megölik, ha nem él nyugalomban a: ősei helyén,
 Boldogan áldva királyi szerencsáját s könyörögvén,
 És nem szűnik ezentúl tömni a fülüket ezzel.
 Sőt a király levelét a kezükkel százfele tépték,
 És lábukkal a földre taposták mind kiabálva,
 Hogy meghalt az a szultán, aki a békekötésnek
 A szerzője; a jog meg a törvény a vezetővel
 Együtt változik; új vezetőjük tehet akármit.
 S rátörnek bösz fegyvereikkel a követeinkre,
 Közülük egypárat meg is ölnek: olyan nyomorultul
 Pusztul el Erdély bánja, Karánsebes ura, a bátor
 És roppant erejű Bethlen Gergely. S ami ennél
 Több, Szelim azt követelte kitartón, hogy neki adják
 Várad tájait, és hogy harc nélkül bebocsássák
 Hadseregét az erődbe, ahol bizton lehet aztán,
 S nem tart földje a közeli osztrák területektől.
 Éppen ez okból kellett körbefalazni a várat,
 És mind óvni szilárdabban, fokozott figyelemmel.³*

A fejedelem tehát talán éppen diplomáciai kudarca miatt (vagy azért is) igyekszik növelni a főkapitányi hatalmat és megerősíteni a vár falait a Királyfia-bástyával, és – ami nem lényegtelen – a legkiválóbb, legrátermettebb emberekre bízva a nagy fontosságú véghely védelmét. Így többek között a padovai végzettségű Báthori István kerül a égvár élére. A jó képzettségű főkapitány előbb erdélyi fejedelem, majd lengyel király is lesz, s ezáltal példát szolgáltat: a váradi főkapitányság út lehet a fejedelemséghez, sőt a lengyel királyság felé is. Láttuk, hogy egyébként nem túlságosan irigylésre méltó tisztség a váradi kapitányság, mert állandóan testközelben érzi azt az ellenséget, aki semmiféle szerződést sem tart tiszteletben. Másrészt olyan felkészültséget és hadvezéri tehetséget igényel, amelynek birtokában bármelyik pillanatban képes legyen eredményesen felvenni a harcot a sokszoros török túlerővel. Erre a nehéz szerepre (amelyet oly eredményesen töltött be Bocskai István is) szánta Bethlen Istvánt a Nagy Fejedelem, akinek gyermekei elhaláloztak.

Bethlen Gábor minden lehetőet elkövetett, hogy unokaöccse „more Jesuitarum” felkészülhessen arra a tisztségre, amely már akkor a fejedelemség erőpróbája, előiskolája volt bizonyára egész Erdély szemében. Előrelátó fejedelmi nagybátyja – mintha csak érezte volna nemsokára bekövetkező halálát – kiváló ügyelőkre és nevelőkre bízta az ifjú István gróft, és már tizenhárom évesen Heidelbergbe küldte őt. Tanárai mellett kiváló akadémisták nevelték: előbb Bojthi Veres Gáspár, a történész és költő, s Geleji Katona István, a későbbi tudós erdélyi püspök, majd Károlyi K. György és Alvinczi Péter kassai rektor, akik egyszersmind íróemberek is voltak.⁴ A mindössze tizennégy éves Bethlen István egy sikeres „declamatiunculá”-t, beszédet ír és mond el a heidelbergi teológusok előtt⁵, ezzel zárja az 1619–20-as tanévet. El kell menekülnie a betörő spanyol zsoldosok elől (mert a harmincéves háború már megkezdődött). Azon-

³ XII. k. 352–382. sor. *I.m.* 326–327.

⁴ Zoványi Jenő *Egyháztörténeti lexikona* (Bp. 1977) illető címszavait.

⁵ *Declamatiuncula de natura Jesu Christi*. Heidelberg 1620.

ban mind a vizsgadolgozat, mind Károlyi K. György róla írt verse megmaradt az idézett kiadásban. Ott tanuló és leendő preceptora így köszönti a tehetséges ifjú latin nyelvű munkáját:

*Szép ez a munka, akármilyen is, amely a jézusi névben
Jött a világra; egész üdvös a vég, amit ér.
Éppen ezért hiszem azt, hogy az Úrban nyert tudományod,
Kedves bethleni sarj, még a javadra leszen.
Annyit kívánok, hogy amint ragyogó tanulásod
Kezdetre jelzi, akképp végződjék a tanév.
Légy testedben erős, növekedjen a lelki erőd is,
Maga Minerva legyen szellemi támogatód,
Hogy Krisztust ragyogóbban hirdethessed ezentúl.
Nőjön nagyra neved szerte a föld kerekén.
(Votum ad illustrem ac generosum Dn. Comitem)*

Ugyanebből az évből való Bojthi Veres Gáspárnak, az akkori nevelőnek az az asklepiadészi ódája (*Choriambicum asclepiadicum*), amely sokkalta veretesebb formában emlékezteti a még kamaszkorú István grófot török elleni hivatására. Bojthi Veres ódája – jellegzetes heidelbergi vonásként – túl sok és súlyos mitológiai ékítményt tár elénk, mintha csak el akarna kápráztatni bennünket tudományos kelléktárával:

*Ifjú grófom, akit ősi család adott,
Drága díszre kilenc Múza körének és
Bájos káriszok oly bölcs adománya, mely
A parnasszusi fő mirtuszaként terem:
Vannak, kiket eón lant, finom érzelem
Vitt az égbeliek fenti sorába, kik
Örvendnek, hogy a lét sosem enyészhet így;
Nem vet ki az idő gyors rohanása, ha
Bárki fáradozott szellemi művekért.⁶*

Akárcsak azokat a humanistáinkat, akik Heidelbergben tökéletesítették humanista költészettel kapcsolatos tudásukat (mint Szilvási K. Márton, Borzási Balázs, Prágai András, Geleji Katona István, Kóródi Bedő Dániel, Pécsváradi Péter, Jászberényi Mátyás, Pataki Füsüs János, Szentkirályi Benedek és mások),⁷ emelkedett pátosz, ünnepélyesen kötött verselés és egyfajta tudós viszonyulás jellemzi Bethlen István költészettani mesterét is. Nemcsak a mitológiai kellékek, hanem egyéb megemésztetlen tudományos adatok (sőt könyvcímek!) is gyakran teszik elfásulttá és szárazzá ezt a költészetet, amely többnyire nélkülözi az őszinte érzelmet és közvetlen gondolatot. Bojthi Veres munkáiban természetesen vannak szerencsés kivételek is.

Visszatérve a szóban forgó asklepiadészi ódára, a szerző herkulesi példák után (amint ez Bethlen Gábor idejében szokásos) Hunyadi Mátyás nagyszerű művelődési eszményét állítja a trón várományosa elé; ez a Bethlen-kor egyik legáltalánosabb kulturális törekvése:⁸

*Hogyha a tanuló társak előtt akarsz
Nyerni érdemeket, nézve a nemzeted:
Aki nem hiszi, hogy rövid időn belül*

⁶ Uo.

⁷ Lásd főként Herepei János Adattárának III. kötetét (*Adatok XML századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Bp.–Szeged 1966.388).

⁸ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Buk. 1983. 8–5.

*Szép fáklyád övezi - esztelen agy lehet.
Mint Mátyás, Hunyadi sarja, hatalmasan
S jámborul diadalt ült a cseh börtönön,
S több országban is ő tett igazat, mivel
Sztambul s Róma urát megfenyegette volt:
Már királyi erényt bírnak a Bethlenek,
Érzik, hogy fejükön sarjad a zöld babér.*

Itt arról a Bethlen Gergelyről beszél, aki a család legelső ismert őseként a XV. század elején megalapozta az iktári Bethlenek hírét. (Ez is a török ellen harcolt, akárcsak az a Bethlen Gergely, akit a már idézett Schesaeus szerint egy török basa mint János Zsigmond követét felkoncoltatott.) Nemcsak fennkölt és túl ékítményes ez a költészet, hanem szónokias és moralizáló is, akárcsak egy prédikáció. Cicerói körmondatok és túlméretezett mitológiai képek jellemzik ezt a túl színpadias, túl koturnusos verset (de Bojthi Veres – Prágai, Bocatius és Szenci Molnár mellett – így is a Bethlen-kor egyik legjobb humanistája):

*Ha azt emlegeted, s nagynevű őseid
Mellé kapcsolod a káriszokat, s nemes
Kebled a Helikon habjaitól ragyog:
Égi csillagokat gyűjtsz az Olimpuzson.*

A kálvinizmus fellegvárában, Heidelbergben elkezdett tanulmányok Kassán folytatódnak, ahol tehát Károlyi K. György nevelő és Alvinczi Péter ügyelő fáradozik Bethlen Istvánnak kapitánnyá, illetve fejedelemmé nevelésén. Kettőjük közül bizonyára Alvinczi ismerte jobban a váradi viszonyokat, hiszen Nagyváradon végezte középfokú tanulmányait, majd (1603 és 1605 között) váradi lelkészként, esperesként működött, és a közeli Kiskerekiből (Bocskai szolgálatában) alaposan tájékozódott a bihari dolgokról. A hazaérkezett, tizenötödik évébe lépett Bethlen István nevelése kezdett közügyé válni. Ebből az immár Európa-szerte ismert Szenci Molnár Albert is kivette a részét: az általa legjobbnak vélt hét európai humanista nevelő latin írásából neveléstani könyvet állított össze ifjabb Bethlen István és Péter öccse számára.

Az 1621-es kiadású latin–görög–magyar szótárának függelékeként megjelent Iskolai szöveggyűjteményt (*Syllecta scholastikát*)⁹ Bethlen Istvánnak ajánlta. A hatsoros latin ajánlásból Szenci Molnár kiváló pedagógiai érzéke tükröződik, amely elsődleges tényezőként hangsúlyozza az ember egyéni hajlamát:

*Itt adtam ki, nehogy nyoma vesszen a túl kicsi könyvnek,
S három distichonom versben ajánlja neked.
Más dolgot szeret egyik: a harcot; a kürtöt a másik;
Ehhez a citera áll, ahhoz a lant közelebb.
Ennek a lantszó hősdala tetszik, amannak a lágyabb
Gyászdal, emennek a jó, ízes epigrammák.*

(Ad lectorem)

Ugyanebben az évben éri a mindössze tizenöt éves Bethlen Istvánt élete legnagyobb kitüntetése: Bethlen Gábor váradi főkapitánnyá nevezi ki. A Nagy Fejedelem éppen két évvel azelőtt javíttatta ki a régi Föld-bástyát (amely azóta a Bethlen-bástya nevet viseli). Még kamaszkorú, de igen alapos képzettségű unokaöccse bizonyára ismerte azt a latin verset, amelyet Háportoni Forró Pál írt¹⁰, megszemélyesítve a nyugati kapu jobb oldalán lévő bástyát:

⁹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. II. 1239/4 (RMNy).

¹⁰ *Prosopopoeia arcis Várad*. RMNy II. 1174.

*Én a váradi vár, ki a László sirja miatt volt
 Híres, testileg oly csonkán álltam előbb.
 Bethlen költségén kijavítva, ma tőle vagyok nagy;
 Amibe más kezdett, véghezvitte dicsőn.
 Lőhet már maga Mars is a bástyáimra golyókkal:
 Semmi se rettent meg, biztosan óv a falam.
 Mint Szemirámisz művétől Babilon neve nagy lett,
 Bethlen műve nyomán nagy leszek én magam is.
 (Quintus Curtius Nagy Sándor históriája elé)*

A beiktatásra érkező ifjú – akinek eleddig két neves őse is elesett a török elleni harcban, most pedig fejedelmi nagybátyja történeti jelentőségű építkezéseinek lehetett tanúja - bizonyára azzal a fennkölt érzéssel lépett be a vár nyugati kapuján, hogy a Bethlen család neve és a történelem örökre egybefonódott. S ebben a jobb oldali bástya akkor még új, verses felirata is megerősítette:

*...Gábor a csillagokon túl járt, hol zengnek a szférák,
 És a nevét csillagból rakja ki egykor az égbolt.*

Már tudott annyira latinul, hogy Gyulai Pál Sibrik Györgyhöz írt latin nyelvű Tanácsai Tükrét is megértse az ifjú kapitány, akinek (mint az ország második emberének) ezek jöttek a beiktatására. Bizonyára ismerte a magyar filológia úttörőjének, Vitéz Jánosnak könyvgyűjtő szenvedélyét is.¹¹

Maga nemigen foglalkozott írással, csupán két árszabályozó könyvben, limitációban¹² szerepel a neve 1627-ben. Az „áros kalmár és posztómetsző” népek dolgában feltehetőleg különösképpen kellett intézkednie a váradi főkapitánynak, aki egyrészt főispáni tisztséget is viselt, másrészt mindezt olyan városban, amely az ország kereskedelmének egyik legélénkebb gócpontja volt. Összes városaink közül egyedül erről írja Honterus (*Cosmographiájában*) 1542-ben, hogy a piacairól híres, „emporia Waradini” szavakkal rajzolva meg a Körös-parti várost. Nem tudni, hogy milyen formában irányította az árszabályozást és a gazdasági életet, és hogy milyen részt vállalt a közigazgatásban. Viszont minden valószínűség szerint ez az (1627-es) év volt életének legboldogabb éve; ekkorra esik országSZerte ünnepelt esküvője Szécsy Máriával: a még zsenge korú (tizenhét éves) „Murányi Vénusszal”. Még a puritán és visszafogott hangú kortárs, Szalárdi János *Siralmas krónikájában* is elragadó sorokat találunk a fiatal párra: „Ifjú Bethlen István igen modestus, mérsékletes szép elmével, tudománnyal s vitézi bátorsággal is bíró, nagy reménységű ifjú vala. [Bethlen Gábor] Magyarországból Szécsy György leányát, Máriát hozatta vala feleségül, és ötlet állapotjához illendő nagy fizetéssel s szabados asztallal állatta vala a váradi főkapitányságban”¹³. A leendő Murányi Vénuszt (Gyöngyösi István, Kisfaludy Károly, Petőfi, Arany. Tompa, Kállay Miklós, Móricz Zsigmond, Szentmihályiné Szabó Mária hősnőjét) pedig ilyen vázlatos tömörséggel jellemzi, megsejtve benne a romantikus kalandok bátor és izgalmas szereplőjét: „Jó lóháti és szemes aszszony”, aki legveszélyesebb állapotában is „nagy bátorságban” lakott.¹⁴ Szinte valamennyien úgy tudjuk, hogy Gyöngyösit ihlette meg először ez a rendkívül érdekes női élet. De Szécsy

¹¹ L. Jakó Zsigmond: *Írás. könyv, értelmiség*. Buk. 1976. 138–168.

¹² RMNy II. 1385–1386.

¹³ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei*. Kéziratok után szerkeszté B. Kemény Zsigmond. Pest 1853. 63.

¹⁴ *I.m.* 92.

Mária már esküvője napján bevonult a költészetbe: Bornemisza Ferenc készített¹⁵ vázlatos formájú és igen lírai lakodalmi éneket latin nyelven, *Nuptiis Albensibus comitis Stephani Bethlen famosissimae arcis praesidiiue Varadiensis capitanei et virginis Mariae Szécsy dominae in Muran* (Bethlen István grófnak, a leghíresebb váradi vár és erőd kapitányának és Szécsy Mária, Murány vára szüzi úrnőjének fehérvári esküvőjéről) címmel.¹⁶ A három főrészből álló kötet már az első tekintetre is manierista jellegűnek tűnik, ugyanis egyrészt játékos ötletekre, másrészt logaoedikus (vagyis prózaritmussal kevert) versmértékre épül a bevezető rész, amint a ciklus címe is mutatja: *Anagrammatismi mixto-puri* (Vegyes mértékű anagrammák):

*A neves frigynek énekét zengem, mivel a hírnév gazdagodik.
Segítsd vőlegényünk, Phoebus, ontsd a béke ajándékát jó hosszan.
Gyere, Orpheusz, a menyasszonyt pindároszi dallal tedd híressé.
A nagy Murány adja ma Erdélynek őt; dicsérd, Phoebus, őket illőn.
Íme, Káriszok, az ara készül férjhez menni; Hymen a tanúbizonyosság.
Összeadja a kor a bölcs mátkákat; békén éljenek a családok.
Mátka díja, szerelem igazolása a frigy, a vőlegénytől...*

Ezekben a vegyes mértékű anagrammákban (szójátékokra utaló invokációkban) valóban csapongás van: a fennköltég, a monumentális vidámság és az intim hangulatú jókedv elegyedése, ami a manierizmus kevert ritmusú, rímes és rímtelen soraiban jól megfér együtt. De még az országra szóló féktelen mulatság is szinte igényeli ezt a megoldást, mintegy érezteti, hogy az országos, felfokozott érzelem szétfeszíti a kötött formákat, hiszen ünnepelnek Váradtól a fejedelmi székhelyig és a dévai Bethlen-kúriáig:

*Várad házai nyomukat áldják, házások tiszta, békés aratását.
Huszt mező, Vergilius békéjét a jegyesekért véd szeretőn.
Déva, derék vár, tedd dolgod, mátkáinkat dalod köszöntse.
Zengd a diadalát a mátkáknak, így illő tenni, Fehérvár, bölcsen.
Hunyad, ki vértben kiállsz, könyörögj a mátkák szent vágyáért; s ti, mátkák,
Tisztelt utóddal legyetek az Erdély pajzsai, s reméljük, ez így lesz.*

A kötet tulajdonképpen törzsét az *Epithalamium* (Nászének vagy talán helyesebben: Esküvői ének) alkotja. Ez a rész már viszont mintha csak a templomban vagy a fejedelmi palotában lezajló szertartásos ünnepek hangulatát rögzítené, a heidelbergi eredetű, Bethlen-kori humanista költészet veretességét inspirálja kötött hexameteireiben:

*Rajta, a kedves násznép örvendjék a családnak.
Józua ad elegendő fényt; mit az itthoni föld, vagy
Amit a főrend s Gábor, e kornak messzi vidéken
Legnevesebb fejedelme s hadvezetője tud adni;
Biztos, a tisztesség hozományát adja e párnak,
S jószándékának jeleit méltán tanúsítja,
Híres címered új pálmákkal megalapozza
Szerte a földön; koszorúd és nagy híredet ezzel
A friggyel s emléked utódok előtt gyarapítja.
Látod, hogy múltatnak a népek e nagy lakodalmon?
Várad, Ecsed, Huszt s Vajdahunyaddal Déva, Fehérvár*

¹⁵ Gömöri György: *Erdélyiek és angolok*. [Bp. é.n.] 20–26.

¹⁶ Megjelent Gyulafehérváron 1627-ben.

*Megkettőzi saját lángjával a rokon, örömteli lángot.
A násznép roppant tisztos sokaságát adja Fehérvár,
És a saját helységében lakodalma: a többi.
Tegye szerencsésé ez a dal, mint tudja, a nászúk.
S hogyha a költők jóslata bár csak részben igaz lesz:
Hosszasan élsz, s a hatalmas hősi Olímpuszig érsz fel.*

A harmadik, a befejező rész szerencsére több lírát és közvetlenséget sugároz. Ez a hangulati váltás eléggé gyakori a korai barokkban (vagy a barokk felé mutató manierizmusban), de így is különösnek tűnt nekem mindaddig, amíg meg nem tudtam Herepei János *Adattárából*¹⁷, hogy a lírikus alkatú Bornemisza Ferenc a kisebbik Bethlen fiú (Péter) egyik külföldi tótora, mentora, szélesebb értelemben nevelője volt. Bizonyára ezzel is magyarázható a befejező rész közvetlen hangvétele, amely szokatlan a korabeli hazai költészetben. Változatos, pergő ritmussú rímes jambusaiból nem érződik a didakticizmus, mert a közvetlenség mintha teljesen elvenné a kioktató jelleg élet:

*Szívből szeressetek hát:
A szívből táplálkozva,
A szívből tréfálkozva,
A szívből csókolózva.
A szív lakozzék szívben:
Legényszív lány szívében,
A férjszív nő szívében,
Asszonyszív férj szívében
Gyűjtsen s:erelmi lángot.*

A hasonló, oldott formájú líra szinte egyedülálló még manierista költészetünkben is. Körülbelül egy fél emberöltő óta – Keserői Dayka János váradi lelkészkedésétől (1611–1615) kezdve – ismeretes itt is a manierista formabontás, formai játék a latin nyelvű poézis területén. Keserői Dayka a *Melpomené* című gyászversében¹⁸ már kötetlen daktilójambusokból és szabályos sorzáró adoniszi kolónokból ötvözte formabontó sorait, hogy aztán egymással rímelő sorfőkkel és sorvégekkel lássa el Károlyi Zsuzsanna emlékére írt latin elégiáját.¹⁹ Vannak tehát Váradon is már manierista hagyományok, de nem ennyire áthatóak. Még Zsámboky János Európa-szerte ismert manierista költőnk szerelmi költészete sem ennyire játékosan közvetlen. A képek és rímek ismétlése is, szeszélyes váltakozása is valami jövő költészetünk felé mutató vonást sejtet. És – ami elég ritka a főúri párok lakodalmára írt versekben – a csók, a szív testi vonatkozására is mer célozni, sőt „Mária”-ként meri szólítani a grófnőt. Ezt talán manapság megengedi a „licentia poetica”, de akkor elég nagy ritkaságszámba ment. Mint ahogy az sem volt egyáltalán szokásos, hogy a költő házassággal kapcsolatos gyakorlati tanácsokat adjon olyan főnemesi párnak, amelynek ajánlja művét:

*Mit Mária s:erethe,
A férj is a:t s:erese,
De amit megtagadna,
A férj is azt tagadja:
Legyen nem a nő nemje,*

¹⁷ *I.m.* 279.

¹⁸ *Threnos de obitu Stephani de Bathor.* Debrecen 1605 (RMNy II. 931.)

¹⁹ *Susanna coelicola.* In: *Exequiarum coeremonialum.* Gyulafehérvár 1624. (RMNy 1307.)

Igen legyen igenje,
Szándékával egyezve.

Ez az enyelgés kétségtelenül a férjnek, a költő egykori alkalmoszerű tanítványának szól. És ez a közvetlenség csak hitelesíti az utána következő emelkedett hangulatot; a nagyjából anakreóni hetesekből álló sorok úgy emelkednek a középkori himnuszok magaslatáig, hogy ugyanakkor közelünkben maradnak. Azt is mondhatnók, hogy magukkal ragadnak bennünket a gondos költői előkészítés folytán:

*Lángolva mind e lángban,
Vágyódva mind e vágyban,
Évente jussatok szép
Fiú-gyermekáldáshoz,
Vagy egy szép kisleányhoz,
Kik egymásnak kacagnak,
Egyformán ugrádoznak,
Egyformán játszadoznak,
Egyformán dúdolgatnak,
Egymás szívében laknak.
Lángolva mind e lángban,
Vágyódva mind e vágyban,
Éltek majd egyre többen,
Várban s csillagkörökben,
Erdélytől megbecsülten.
Isten hozott, hű jegyesek,
Szeretők, Isten veletek!*

A két záró sor önmagában is lehetne egy igen tömör, a drámaiságig sűrített kétsoros, amelyben az élet mulandósága feszül. Az utána következő pár sor már nem változtat az itt kicsücsösödő *Epicitharisma thalamicum* (A házások utóéneke) lényegén. Mint ahogy a hasonló művek elmaradhatatlan *Cronosticonja* (időrogzítő) kétsorosa sem tud már semmi érdemlegeset hozzáadni a vers egészéhez. Talán még annyit az életműhöz (ha nem is ehhez a lakodalmi énekhez), hogy Bornemisza Ferenc – aki Bethlen Gábor diplomatája is volt – éppen ilyen sikerrel művelte a latin heroikus epigrammát is, amint ifjúkorában írt, Bocatius olvasóinak ajánlott verse is bizonyítja. De ebből is csak az látszik, ami a vers olvasói előtt teljesen kézenfekvő: Bornemisza Ferenc – a nevelő, a mentor, a diplomata – a különböző hangulatokban, formákban és tárgykörökben egyaránt otthonos költő. Az utóének pár záró sora szinte olyan magaslatokig jut, ahová csak Móricz Zsigmond Szécsy Máriát bemutató képzelőereje ér fel *Erdély* című regényében. A háttérben eléggé köznapi politikai érdekek döntenek, de ez még jobban kidomborítja a még gyermeklány páratlan szépségét: „Mikor a nap veresen nézett be a kinyitogatott ablakokon, megnyílt a nagy ajtó s Széchyné behozta kisdéd leányát. Már nem is volt oly kicsiny. Tizennégy esztendőcske formán, s elálmélkodva tekintettek rá. A leányka csodálatosan volt felöltözve. Nehéz aranyruhában, sűrjen megpermetezve gyöngyökkel s csillogó-villogó nagy darab drágakövekkel. Hajában is tizenkét soros gyöngypártakoszorú. Úgy jelent meg, mint egy tündelevény a rablófészekben. [...] A lányka vidáman irult-pirult, de nem volt ám megijedve. Vidáman és nyugodtan tekingetett rájuk. Érezte, hogy ki ő...”²⁰

²⁰ Móricz Zsigmond: *Erdély*. III. *A nap árnyéka*. Bp. 1988. 342.

Azt hiszem, Móricz Zsigmond írta le a leghitelesebben és a legköltőibben is annak a még szenge korú Murányi Vénusznak az alakját, aki röviden Bethlen Istvánné lesz.

Sem az ünneplő házastársak, sem az őket ünneplő ország nem sejtette rövid házasságuk sorozatos, szinte nem szűnő gyászát. Két év múlva meghalt Bethlen Gábor, akinek a hiányát sem idősebb Bethlen István, sem a megözvegyült Brandenburgi Katalin országglási kísérlete nem tudta pótolni. Gyászolta az egész ország, keserűen gyászolta Várad is:

<i>Oh szörnyű szomorú</i>	<i>Gondárasztó sok bú!</i>
<i>Bezzeg sok felől fű,</i>	<i>Reánk az háború!</i>
<i>Bánat uta hosszú,</i>	<i>Mely rág bennünk, mint szű,</i>
<i>Felséges hatalmú</i>	<i>Úr ránk nagy haragú.</i>

Így kezdődik Várad Kalmár Mihály Bethlen Gáborról szóló kétszáz sornyi gyászverse²¹, amely igen jellegzetes manierista formában juttatja kifejezésre nemcsak a Bethlen családnak és Váradnak, de az egész országnak a siralmát. Az igen gyakorlott verselő különös formai nehézséget (nemcsak csoportrímeket, de sorközi rímeket is) állított a magyar nyelvű változatban. S ezt (a manierizmusra oly jellemző bravúrt) még azzal is tetőzte, hogy latin nyelven is feldolgozta ugyanezt a tárgyat. És azontúl gyakran még leoninusszerű (belső és sorvégi) rímekkel is ellátta a latin változat daktilikus hexameterekben írt sorait is: „Eheu qualis adest curae gangraena feralis...” és így tovább (a kétszáz soros *Prodromus funestus*, vagyis Gyászjelentés című elégia végéig). Várad Kalmár Mihály (bár váradai contrascriba, iskolai ellenőr volt) nem tartozott ifjabb Bethlen István udvarához, csak gondolati-érzelmi párhuzamot mutat annak szellemével. Két év múlva újra temetés van a Bethlen családban: az ifjú kapitány és a teljes virágzásban lévő Szecsű Mária egyszülött kislányát. Krisztinát temetik. A gyászos eseményt megörökítő „Temetési pompa”²² magyar és latin prédikációi és búcsúztatói között ott találjuk a tudós versíró Pécsváradai Péternek (Pázmány váradai ellenfelének és Szenci Molnár Albert köszöntőjének) magyar nyelvű gyászbeszédét, amellyel a nyírbátori kúrián búcsúztatta a kislány tetemét. A gyászbeszéd sorát különben a Várad környéki Kecskeméti Mihály tasnádi prédikátor nyitotta meg. De ott látni a debreceni és váradai prédikátorok díszétvirágát, akik közül Veresmarti Gáspár debreceni esperes latin versei emelkednek ki a leginkább, különösen az első, amelyben a lány balsejtelmesen búcsúzik gyászoló szüleitől:

Drága atyám, jó édesanyám, kíméljetez engem
S magatokat! Sírom mélyén elpihenek.
Révbe jutottam, amíg titeket zavaros zaj idéz fel;
Íme, a pálma enyém, rátok a háború vár.
A meredek hegycsúcs tetejére felérve megállok;
Benneteket a nehéz ösvény még kimerít.
Minden irányból könny, gyász környékez titeket még...²³

És valójában csak háború, könny és gyász várta a megárvult váradai házastársakat. Egyelőre azonban a távoliak is: Fileki János, Tarczali Péter, Marosvásárhelyi János és Váczi P. János (valamennyien Balassi-strófákban) egyaránt igyekeznek eloszlatni a fiatal szülők bánatát. De valószínűleg most már megmarad köztük a halálhangulat, amelyet Fileki János verse rögzített:

Nincs hát semmi bizony
Ez széles világon

²¹ Várad Kalmár Mihály: *Prodromus funestus*. Debrecen 1631. RMNy II. 1498. Vö.: Herepei: *I.m.* I. 25.

²² Uo. Vásárhelyi János 1631. nov. 25-én Ecseden. majd másnap Bátorban elmondott gyászbeszédére vonatkozólag vö.: Herepei János: *I.m.* I. köt. 460, 663.

²³ *Non evanuit vita ejus, sed in melius commutata est.*

*Végig megmaradandó,
Mindennemű szépség,
Kívánt jó egészség
Csak ideig állandó,
Minden friss épület,
Csak mint az lélegzet,
Egyszóval elmulandó*²⁴

Viszont Laskai Matkó János már a nagy műveltségű ifjú kapitány váradi udvarának ékesége. A holland egyetemekről hazaérkezett Laskai Matkó 1631 elején állt a kapitány szolgálatába, ahol két éven át maradt, ifj. Bethlen István 1632 végén bekövetkezett haláláig. Ő általa vált ismertté Váradon az újsztoicizmus szelleme, amely rendszerint együtt járt a manierizmus irányzatával. Igen jó stílusú prózaíróként le is fordította a neosztoicizmus atyjának, Justus Lipsiusnak *De Constantia* (Az állhatatosságról írt két könyvei)²⁵ és *De Politica* (A polgári társaságnak tudományáról írt könyvei)²⁶ című alapvetően fontos munkáit. Hogy egyáltalán meghonosodhatott ez a szellem a Bethlen család otthonaiban (főként Váradon és Ecseden), már önmagában véve is a Bethlen fiúk korszerű műveltségéről tanúskodik. Mert a konzervatív kálvinizmus gyanakvással fogadta a katolicizmusra hajló Justus Lipsius elméletét és azok munkáját, akik a „Constantia” eszméjét vallották. Hiszen a XVII. század első negyedében még azt írja a feltehetőleg váradi származású Thúri György (a századforduló egyik legnevesebb magyar humanistája):

*Mindenki híresnek tart téged, Lipsius,
Felkészültséged és tudományod meg az
Antikvitás dicső tudásáért, de az
Erkölcseben, Lipsius, homályos vagy nagyon,
És a keresztény hit tanításában is;
Még a közeli fél sem ért, csak te magad.*

(In Justum Lipsium)²⁷

A németalföldi filológust bizonyára polgárosító hatásáért is, a katolicizmus és kálvinizmus közötti ingadozásaiért is elmarasztalták. Bethlen István (aki Szalárdi szerint művelt és megfontolt) kétségtelenül toleránsabb volt sok hitsorsosánál. Azt már viszont nem tudnám megállapítani, hogy Bethlen Gábor gazdasági felfogásából megértett-e valamit, és hogy egyáltalán úgy viszonyult-e saját népéhez, mint fejedelmi nagybátyja, vagy sem. Az viszont igaz, hogy a trónért folytatott viszályok közepette olyan békeszeretetet, józanságot tanúsított (még apja versenytársával, Rákóczival szemben is), ami valamennyire Bethlen Gáborra emlékeztet. (I. Rákóczi György fejedelemségét nagyrészt ő védte meg Eszterházy Miklós hadaival szemben.) Ezzel érdemelte ki Laskai dicséretét abban a *Pasquillusban*²⁸, amelyet 1631 első hónapjaiban írt:

*Hűséged magadnál nagyobbá tettetett,
Ékes beszédeddel együvé köttetett,*

²⁴ *Halotti versek* 91–99. In: *Prodromus funestus*. I.h.

²⁵ Régi Magyar Könyvtár I. 714.

²⁶ Uo. 709. Justus Lipsius hatásáról a régi magyar művelődésben lásd Borzsák István tanulmányát (*A tacitizmus kérdéséhez*. Filológiai Közlöny 1980. 282 és köv.).

²⁷ *Delicia Poëtarum Hungarorum*. Frankfurt 1619.

²⁸ Régi Magyar Költők Tára IX. 11. lap 12. sz.

*Elmével is Isten élessel szeretett,
Mind hűven szolgáltál vala, hun kellett.*

(Ad Stephanum Bethlen filium)

Laskai ekkor már a Bethlen családnál, ifjabb Bethlen István mellett dolgozott, mint előbb Bornemisza és társai, csak hogy most már az ország második tisztségét viselte a felserdült egykori tanítvány. Vagyis ezután ő maga választja meg alkalmazottait, familiárisait. És jó érzékkel tud eleget tenni ennek a szándékának is. Önmagáért beszél az a tény, hogy éppen a kiváló prózáíró és ismert költő Laskait rendeli maga mellé apja familiárisai közül. Erre utal egybként Laskainak a *Chariclea* című széphistóriáról írt verses levele²⁹, amelyet Czobor Mihály németből fordított. Laskai azonban nemcsak másolta ezt a széphistóriát, amelynek cselekménye Héliodorosz *Aithiopika* című kalandregényére épült, de bele is tűzdelt bővítéseket, megjegyzéseket, a munka keletkezésére, gazdájához való viszonyára utalva. Egyszer nála szállt meg ifjabb Bethlen István, és ez elég volt arra, hogy Laskai értékét biztos érzékkel felfedezze, és apjától (id. Bethlen Istvántól) elkérje saját szolgálatára:

*De nagyságod erre honnan indíttatott,
Hogy poroncsolatot erről nekem adott?
Ha napfénytűi mikor az éca elzárlott,
Itt szegény szállásán nagyságod megszállott,
Még egyszernél többszer éngemet nem látott.*

Amilyen biztos érzékű a kapitány, éppolyan szerény a familiárisa.

*Másik: nagyságodnak, lám, deáki vannak,
Éjjel és mind nappal kik híven szolgálnak,
De hivataljokban serényen forgódnak,
Kik egyfelé és kik másfelé irkálnak,
E szeremnél, tudom, sokkal jobban írnak.*

Talán apja ajánlására vagy munkája láttán esett gazdája választása arra az emberre, akit még nem ismert, hiszen mindössze pár hónapja dolgozott Ecseden, a szüleinél:

*Gondolom, elébbi szolgált uram dolga,
Az kinél az ének nála vagyon írva,
Régi szolgálatért hogy meg nem utálta
ő szegény szolgáját, de sőt kommandálta,
Legyen az Istentől érette megáldva.*

Itt a sors szükséztávásával így törí meg a csendet a *Siralmas krónika* szerzöje: „Ezek után ismét újabb kár és szomorúság tanálá az szegény hazát, mert az pórhadak [ti. a Császár Péter-féle lázadás felkelöi] elosztatása után nem sok idővel az váradi gróf főkapitány, ifjú Bethlen István feküdt volna, és fatális terminusa, élete határa eljött vala életének mintegy 28. esztendejében. Kinek teste édesatyjának is tetszéséből Fehérvárra behozatván, die 24 martii anni 1633 az öregbik egyházban solennis pompával temettetett vala.”³⁰

Laskai amilyen örömmel állt az európai műveltségű kapitány szolgálatába, éppoly megrendüléssel írta meg mintegy két év múlva a halálát³¹, amelyben – s ebben nem csalódott – az egész Bethlen-dinasztia végső hanyatlását látta:

²⁹ *L.m.*. 12–24. lap 8–10. sz.

³⁰ Szalárdi János: *L.m.* 86.

³¹ *Rithmi Hungarici in obitum comitis Stephani Bethlen junioris, Albae Juliae declamati*. Magyar versezet ifjabb Bethlen István halálára, amelyet Gyulafehérvárt olvasott fel. Régi Magyar Költök Tára IX. 25–26. lap 13–14; 22–23. sz – 28. lap 58. sz.–68. lap 29. sz.

*De talán magadat ezzel vigasztalod,
Az Báthori nemnek noha fogytát látod,
De az Bethleneket őhelyettek látod.*

*Szép vigasztalás ez, csak volna állandó,
De mely bizonytalan és mely változandó,
Ihon bizonyságod lehet az koporsó.*

Laskai országra szóló tragédiának tartja annak a Bethlen-sarjnak a halálát, akiben egyedül volt valami szikra Bethlen Gábor nagy formátumú egyéniségéből. S itt – egészen biztosak lehetünk benne – nem a familiáris kötelessége szólalt meg, hanem a lélek mélységeiből felfakadó fájdalom élménye:

*Sirasd, Magyarország, ifjú Bethlen Istvánt,
Aki míg élhetett, megkérdezte, ki bánt,
S melletted mindjárt ki támadni nem szánt.*

*Az kereszténységnek volt erős bátyája,
Kinek bátorsággal rejtezett alája
Minden csendülésben körül Várad tája.*

A 219 sornyi siratóvers részletesen kitér a családtagokra, így a megözvegyült, mindössze 23 éves Murányi Vénuszra, mintha máris lezárultak volna előtte életének boldogabb mozzanatai:

*Hozzád nem is szólok, nagyságos asszonyom,
Szomorú özvegység akit az földre nyom,
Idegen földön vagy árva, nehéz, tudom.*

Pedig még csak ekkor kezdődtek életének romantikus kalandjai, amint Szalárdi krónikájából kitűnik: „Az grófnét, Szécsy Mária asszonyt néhai Kun László fia, rozsályi Kun István, tekintetes jó személyes ifjú ember vette volt feleségül. De az asszonynak nem tetszvé az rozsályi szállás és konyha, mintha csak tasnádi házához tekintene, elkéredzvé, paripára ülvé, szolgáláival nekikele, s Dévára nagy postán bement vala, elhagyván urát, amíg eszébe venné magát. [...] Kun István vagy harmadfél száz lovassal egy éjszaka ráütött vala az udvarházra. [...] Az asszony háza ablakán az lugasos kertre, onnan az vár útjára nyíló egy kis ajtón ki, az várba szaladott vala. Azhonnan ottan öreg lövészerszámokkal is váltig igyekezék rájok alálötetni; de hogy a vár igen magas kősziklán s az udvarház annak csak a töviben volna, nem árhattak vala nekik...”³² – így a krónikás, aki máris a murányi amazon alakját vázolta fel olvasói képzeletében. De visszatérve Laskai Matkó siratójára, egyelőre csak a gyászos, fiatalon megözvegyült „Murányi Vénusz” alakját említi, akivel teljesen együttérez, örökre távozó urát megszólaltatva.

Majd még egyszer visszatér a közös, „szép orcájú Várad” siratására; itt töltötte eddig ő is, az ifjú pár is legszebb napjait:

*Csudálom szép orcád, teneked is, Várad,
Az könnyhullatástól ha mostan megszárad,
Midőn minden jónak szeme könnyvel lábad.*

És nem egykönnyen száradtak fel a város példás életű és szeretett főkapitányáért hulló könnyek, amint Gidófalvi Szabó Balázs szívhez szóló elégiája³³ is bizonyítja:

³² Szalárdi János: *I.m.* 92.

³³ *In Orationem funebrem super obitione Stephani Bethlen junioris a Johanne Marosvásárhelyi) declamatam.* Régi Magyar Könyvtár III. 1506.

*Nos, szívetekből vessétek ki a Föld szerelését;
A gróf nektek erős intő példa legyen.
Mert a neves gróf mind lebecsülte a Föld szerelését,
Készen vándorol át mennyei csillagokig.
Erdély népei – akiknek a dicsérete éri –,
Mondjátok neki, hogy legyen az álma nyugodt.*

A későbbi (1636–37 közötti) váradi rektor bizonyára Váradról mehetett hollandiai tanulmányútjára, mert Gidófalvi még onnan búcsúztatta azt a derékba tört életet, amely mindegyik mozzanatában a humanista költészet fáradhatatlan ösztönzője és vízgyűjtője volt, akárcsak a Murányi Vénusz élete, csak természetesen eszmeibb síkon. Még az a Gidófalvi-vers is³⁴ rendkívül érdekes, amely csak közvetett kapcsolatban áll az ifjú gróf életével, mert nem hozzá szól, hanem az őt búcsúztató Vásárhelyi János beszédét dicséri. Különös az benne, hogy alighanem az egyetlen rímes alkaioszi ódánk. Azért is figyelmet érdemel ez a latin óda, mert bizonyára tudatos előkészítője lehet későbbi rímes-időmértékes verselésünknek, amely végképpen csak a XVIII. században honosodott meg magyar nyelvű költészetünkben. Gidófalvi jellegzetes manierista verselése teljesen kielégíti mindkét szempontból mai formaigényünket is:

*A szó dagálya csendzavaró csupán:
Ha egy pojáca fúr-farag a szaván,
Thraso gyanánt ágálva harsog,
S felveszi ő is a gőgös arcot...*

*Nem úgy van ezzel János, akit derék
Művészet óv, mint vérbeli gyermekét:
Tisztán jelölve ki a dolgot,
Így igazolja magát a szónok.*

Azt a Marosvásárhelyi Jánost dicséri, aki Tolnai Dali János puritanizmusát vallotta, s így Gidófalvi puritanizmusa is napfényre kerül. Az érdekes ellentmondás persze abban áll, hogy egy manierista versben vallja a puritán egyszerűség formai igényét: gyakorlatban a manierista, elvben a puritán klasszicista esztétika követője. Akárcsak a Laskai költészete³⁵ (amely Medgyesi Pállal, a puritanizmus úttörőjével kapcsolatot és lelki rokonságot mutat), Gidófalvi költészete is a váradi puritánusok (Mártonfalvi, Enyedi, Borsáti) törekvése felé tart elvileg. S mivel ennek a váradi kapitány élete volt egyik lényeges ösztönzője, úgy véli, kiérdemli érte az utókor elismerését:

*Kell a dicséret tiszta nevének; így
Él híre, tette messzi utókorig
A hősnek: ettől felragyogva,
Igazi hírneve szárnyra kapja.*

³⁴ *Ode ad dominum Johannem Marosvásárhelyum de mortuo pio honoreficientissime parentatem.* Uo.

³⁵ Laskai egy latin és egy héber verssel köszöntötte Medgyesi Pál munkásságát. (L. RMNy 1525, illetve RMK III. 1458.)